

Sámánok Közép-Ázsiában és Szibériában

Bár a belső-ázsiai nomádok korán megismerkedtek a terjedő világ-vallásokkal (kereszténység, buddhizmus, iszlám), egészen napjainkig fontos szerepet játszott társadalmukban az a spiritualitás és hiedelemvilág, amely a tételes vallások elterjedése előtti korban alakult ki, s amelynek számos eleme később más vallásokkal és spirituális hagyományokkal keveredve élt tovább. Ennek a hagyományos belső-ázsiai és szibériai spiritualitásnak egyik fontos eleme az animizmus, vagyis az, hogy a minket körülvevő világot mindenféle szellemek (latinul *anima*) népesítik be (például a természet szellemei, az ősök szellemei). A nomád népek spiritualitására közösségeik társadalmi berendezkedése is rányomja bélyegét. A tajga-lakó népek együttműködő klánrendszere a szellemvilágban is tükröződik, míg a pusztai nomádok hierarchikus társadalmá a szellemlények közti hierarchia kialakulását segítette elő (például Tengri az égisten, Erlik pedig az alvilág ura). A másik fontos eleme a spiritualitásnak a sámánizmus jelensége.

A sámánizmus

A sámánizmus nem valamiféle pogány vagy archaikus vallás, hanem egy spirituális jelenség: a sámán személyét és a hozzá kapcsolódó rítusokat és szokásokat összefoglaló kifejezés. Voltak-e sámánjaik a pogány magyaroknak? E kérdés megválaszolásához először is azt kell tisztázni, hogy ki a sámán?

A pogány magyarok hitvilága és Diószegi Vilmos (1923–1972)

A magyarság honfoglalás előtti „pogány” hitvilágáról rendkívül hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Diószegi Vilmos az MTA Néprajztudományi Intézetének (1968) etnológusa volt az, aki tudományos módszerekkel próbálta összehasonlítani a magyar népi hiedelmeket Szibéria őslakos népeinek spirituális hagyányaival, amelyet őt sámánhitként definiált. Diószegi eredetileg

DIÓSZEGI VILMOS: A SÁMÁNOK
NYOMÁBAN SZIBÉRIA FÖLDJÉN.
BUDAPEST, 1960

mandzsu filológiát hallgatott, és a nanajok hiedelmeivel foglalkozott. Amikor azonban 1957–1958-ban alkalma volt terepmunkát végezni Szibériában, a Dél-Szibériai térséget választotta (Szibéria és Mongólia), ahol török és mongol ajkú népek között kutatott. Diószegi Vilmos érdeklődési köre a magyar népi hitvilágról a szibériai sámánok és hagyományaik felé fordult, mert úgy gondolta, hogy ennek a megismerése segíthet a magyarok kereszténység előtti hitvilágának rekonstruálásában.

Diószegi összesen tíz alkalommal kutathatta a dél-szibériai (észak-mongóliai) török és mongol nyelvű csoportok hitvilágát, sámánhagyományait.

1957. szeptember: bulagat-burjátok (Uszty-Orda járás, Irkutszk tartomány).

1957. szeptember: hakaszok (szagajok, Hakaszföld, Oroszország).

1958. június: rénpásztor tuvák (toha/tofa, Alsó-Uda járás, Irkutszk tartomány).

1958. augusztus: tuvák (Tozsu, Ká-hem, Csadána járások, Tuva Köztársaság).

1960. május: aga-burját (Dornod tartomány, Mongólia).

1960. június: urianhaj, darhat (Hövszögöl tartomány)

1960. június/július: darhat és rén-pásztor tuva (toha, Hövszögöl tartomány)

1960. július: hotogoid (Töv tartomány)

1964. augusztus–szeptember: kumandi (Krasznogorszk járás, Altaj határvidék)

1964. szeptember: telengitek (Kos-agas járás, Altaj Köztársaság).

S. K. D.

Maga a sámán szó a Szibériát gyarmatosító oroszok írásai révén került be az európai köztudatba. A Szibériai Kánság (1490–1598) bukása után ugyanis az oroszok a 17. század során az Uráltól keletre eső területeket gyarmatosították egészen Kamcsatkáig és az Amur vidékig. Nyugat-Európába Nicolaes Wisten (1641–1717) holland utazó hozta el a sámán szót, aki 1664–1665 közt járt Szibériában. A szó egyértelműen a tunguz nyelvű népek köréből származik (evenki *samaan*). Az *s* hanggal kezdődő alak (*šamaan*) a Szim folyó – a Jenyiszej nyugati mellékfolyója – menti evenki nyelvjárásból eredhet.

A mandzsu-tunguz sámán szó alakjai és török, mongol megfelelői

Evenki	<i>sanaan</i>	even	<i>hanaan</i>
Mandzsu, nanaj	<i>saman</i>	orocsi és udehe	<i>sama</i>
Mongol	<i>idugan (udgan)</i>	<i>böge (böö)</i>	<i>dzsagarin (zaarin)</i>
Török	<i>kam</i>	elti*	

RÉNPÁSZTOR TUVÁ
SÁMÁN A DOBJÁVAL
(DÜNGGÜR) A SÁTRÁBAN.
2008. BÜREN-TAJGA,
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.
FOTÓ: SOMPAI KARA DÁVID

A tunguz sámán szónak a török és mongol nyelvekben is van megfelelője. Az ótörök rovásírásos emlékekben ugyan nem szerepel a *kam* szó, de a különféle uigur-írásos manicheus szövegekben már a 9. században felbukkan. Az iszlám hatására azonban ez az elnevezés fokozatosan eltűnt a muszlim törökség nyelvéből, bár Mahmúd Kasgári és Júszuf Balaszaguní karahanida szerzők 11. század végi műveiben még szerepel. A *kam*ot a kínai eredetű *bakši* 'mester' szó szorította ki, amely azonban a Szir-darjától délre énekmondót jelent, ezért ott a perzsa eredetű *porhan/pari-hwan* 'szellemhívó' alak használatos. A *kam* szó csak a „pogány” – buddhista, burhanista, stb. – vallású török népek (altajkizsik, telengitek, teleutok, szagajok, tuvák, sórok, stb.) körében őrződött meg.

A mongolban a sámánokat nemük szerint megkülönböztetik. A *böge* (mai ejtése *böö*) török eredetű, és „tudóst” jelent, tiszteleti névként kerülhetett a mongolba, és

részben kiszorította a régebbi *idugan* (mai ejtése *udagan/udgan*) szót. Manapság a *böö* főleg férfi, míg az *udgan* női sámánt jelent. Ugyanakkor a mongollal rokon daur nyelvben mindkét nemre a *jadgan* szót használják. A *dzsagarin* a mongolban (mai ejtése *zaarin* vagy *dzairan*)

a legmagasabb rangú sámánt jelenti, azokon a vidékeken – például a burjátok vagy a hamniganok körében –, ahol a sámánokat fokozatok szerint megkülönböztetik. A sámánokra már a *Mongolok Titkos Történetében* is találunk adatot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a sámán olyan személy, akit a szellemek választanak ki arra a feladatra, hogy a szellemvilág és egy adott közösség közt közvetítsen, ezért egyfajta szellemközvetítőnek is nevezhetjük. A kiválasztás általában fiatalon (10 és 20 éves kor között) történik, és egyfajta szellemi betegséggel jár, amikor a sámán spirituális élményeket él át, és a szellemek beavatják a velük való kapcsolatteremtés rejtelmeibe. A sámánkodásra való alkalmasságot egy úgynevezett „eredet” vagy „ős” szellem örökíti, akár apai, akár anyai ágon.

Efféle, szellemek által beavatott, és velük kommunikáló személy azonban az egész világon általános jelenség. Az igazi szibériai vagy belső-ázsiai sámán személyének a szellemekkel való kommunikáció mellett a másik meghatározója az átélt vallási élmény. A sámán a szertartás során módosult tudatállapotba kerül, amelyet transznak vagy ekstázisnak is nevezhetünk. Mircea Eliade híres művében – *A samanizmus. Az ekstázis ősi technikái* – a sámánizmust mint spirituális jelenséget definiálta, s azt is helyesen állapította meg, hogy a szibériai sámán módosult tudatállapotban egy „szellemi utazás” élményét éli át, amely szoros kapcsolatban van a belső-ázsiai és szibériai lélek- vagy szellemképzetekkel.

Lélekképzetek

A belső-ázsiai népek (török, mongol és tunguz) úgy gondolják, hogy az emberi életet a lélek tartja fent, amely lélegzet formájában jelentkezik. Nem véletlen, hogy a magyar lélek és lélegzet szavak összefüggenek.

TUVA SÁMÁN DOBJA.
2008. BÜREN-TAJGA.
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.
FOTÓ: SOMPAI KARA DÁVID

A lélek és a lélegzik szavak összefüggése a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben

	„lélek”	„lélegzik”
török	<i>t̃in</i>	<i>t̃in-</i>
mongol	<i>ami</i>	<i>amila-/amisga-</i>
tunguz	<i>erin</i>	<i>eri-</i>
mandzsu	<i>ergen</i>	<i>erge-</i>

Van azonban egy másik „lélek”, mely a testtől és az élettől független, ezért „szabad” léleknek is szokták nevezni. Helyesebb azonban a testben lakó, de bizonyos esetekben eltávozó „egyfajta szellem” elnevezés használata.

	„szellem”
török	<i>kut</i>
mongol	<i>sünesün (süne, sūr, sülde)</i>
tunguz	<i>omi</i>
mandzsu	<i>fayan gga</i>

A transz vagy extázis állapotát úgy tudják kifejezni a török nyelvekben, hogy a *kut*-szellem elhagyja a testet. A mai dél-szibériai török nyelvekben a *kut* szó egyfajta tabu alá eshetett, mert különféle tabu-neveket kezdtek rá használni (például az altaj-kizsik a *jula* ‘mécses’ vagy a *sus* ‘fény’ szót használják), de különféle állapotait is megkülönböztették (*üzüt*: testből „kiszakadt” szellem).

A *kut* szónak azonban számos más értelme is van, például ‘szerencse, karizma’, amely azzal a képzetrel függ össze, hogy ha a *kut* a testben van, akkor ott mindenféle jó dologra képes, de ha valamilyen okból (ijedség vagy betegség miatt) elhagyja azt, akkor az illető megbetegszik, szerencsétlenség éri vagy meghal. A halálkor aztán a *kut* végkép elhagyja a testet. Dél-szibériai sámánoktól gyűjtött adatok egyértelműen igazolják, hogy a sámán a sámánkodás idején

a szellemét vagy „szabad” lelkét a testéből eltávolítja, amely utazást tesz a szellemvilágba, gyakran a halottak szellemének lakóhelyére, az alsó világba, amelyet Erlik (Erklig) kán szelleme ural.

A mai mongol gyakorlat ugyanakkor arra utal, hogy bár szelleme a transz idején elhagyja a sámán testét (*sānesūn gar-* 'kimegy a szellem'), ilyenkor nem történik utazás, hanem csak valamiféle szent erő (*onggon*), azaz szellem hatol be a testbe (*onggon oro-*). Amíg tehát a török népek a transzállapotot a *kut*-szellem kilépésével és utazásával fejezik ki, a mongolok egy másik szellem behatolásával. Ez utóbbi nem sámán-utazás, hanem úgynevezett megszállottság, ahol az illető médium lesz. Ezért a jelenlegi mongol népi spiritualitásban a szellemközvetítők vallási élményét nem nevezhetjük klasszikus értelemben vett sámánizmusnak, inkább a médiumok részéről átélts megszállottsági transznak. Hogy mikor és milyen folyamat során zajlott le ez a változás, nem tudjuk, de minden bizonnyal hatottak a mongolokra azon déli népek – tibetiek, kínaiak – hagyományai, ahol szintén szellemek által megszállt médiumok a közvetítők.

A sámánszertartások eszközei

A szibériai sámánok legfőbb révülési eszköze a dob, amely a sámán szimbolikus hátsállata: dobverővel (*tuva* és darhat *orba*, burját *toi bur*) szólaltatja meg, és a segítségével utazik a szellemvilágba.

HAMNIGAN SÁMÁN
LÓFEJES BOTTAL
(MORIN-HORIB) RÉVÜL
EGY SZELLEMHÍVÓ
SZERTARTÁSON. 2007.
HAILÁR, BELSŐ-
MONGÓLIA, KÍNA.
FOTÓ: SOMFAY KÁRA DÁVID

A sámán dobjának elnevezései

török	tüngür/dünggür vagy čalig
mongol	kenggereg vagy keče
mandzsu	iměn vagy yemčen
tunguz	ungtuwun vagy ninnganki

DAUR SÁMÁN ÉS SZOLON (EVENKI) TANÍTVÁNYA. 2007. HAILÁR, BELSŐ-MONGÓLIA, KÍNA. FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A tunguz és burját hagyományban a dobokat nem szokták felavatni, a sámánok a beavatásuk szintjének megfelelően kapnak dobot. Az alacsonyabb szintű sámánok csak „gyalogosan” sámánkodnak, amelyet egy mágikus bot szimbolizál (burját *morin-horib* ’lófejes bot’). A török és darhat hagyományban a dobot fel szokták avatni, ilyenkor varázsolják bele a dob gazdaszellemét (török *egelee*, mongol *edzsen*), amelyet gyakran egy kis „arc” képében a dob fogóján is feltüntetnek. A tuva és darhat nyelvterületen is használtak sámánbotot, amelynek három ága van (tuva *üş-dayak*). Egyéb kézi révülési

eszközök is ismertek, és a sámánok néha bálványokat készítenek a szertartásaikhoz. Vannak a sámándobot helyettesítő, úgynevezett „kisebb kézi eszközök” is, amelyekkel főleg napközben sámánkodnak. Ezenkívül a burját és tunguz sámánok körében leirtak koronát (*orgoi*), álarcot (*abagaldai*) és sámánostort (*baldag*). A tuva és darhat sámánok ugyanakkor tollas sámánfejdíszeket (tuva *xam börgü*, darhat *böögün malxai*) viselnek. A sámánok tárgyaikat és bálványait szentnek tekintik, mert azokat a segítőszellemek védik, birtokolják (tuva *eeren/eelig* vagy *idik*, mongol *onggon* vagy *sakigusun*).

LAPP SÁMÁNDOB
RAJZOLATA

Szellembúcsúztatás, halotti tor

A dél-szibériai török népek szerint a „lélegzet-lélek” (*tün*) a halállal megszűnik, de a „szabad-lélek” elhagyja a testet. A „szabad-lélek” (*kut* vagy *sünezin*) még napokig a halott teste körül marad, ezért valamilyen szertartás, halotti tor keretében el kell búcsúztatni, mert könnyen démon válhat belőle, ha eltéved vagy a háznál marad. A tuvák ezt buddhista hatásra – a tibeti *baráo* 49 napos ciklusa nyomán – a 49. napon végzik. A halott lelke (*kut* vagy *üzüt*) természetesen tovább él, és a mai elképzelések szerint a halottak birodalmába távozik. A korábbi alsó világ (altaji *aldü oroon*), Erlik birodalma fokozatosan változott át buddhista hatásra pokollá (mongol *tamu*). A pokljárásoknak gazdag irodalmuk van a buddhista népeknél, de Dél-Szibériában a sámánfolklórból is ismerjük a pokolképzeteket. A régi hagyomány szerint a sámán lelke ugyanis Erlikhez megy elkóborolt lelkek felkutatására vagy betegségdémonok megzabolázására. A sámánok „szabad-lelke” segítőszellem képében visszatér, mert egy sámánképességet örökítő eredetlélek (*tös*) kapcsolódik hozzá. Ugyanez igaz a fiatalon elhunyt gyermekekre is. A gyerekek és a sámánok testét azért temetik állványra vagy fára – és nem a földbe –, hogy szellemük könnyebben visszatérhessen.

Sámánének

A sámánasszony Erliknek, az Alvilág urának a lányaival beszélget. Engedélyt kér tőlük, hogy beléphessen Erlikhez, egy beteg ember elszaladt lelkét (*kut*) szeretné visszakérni, amelyet *ürgen julá* néven illet. Nem kap bebocsátást.

A nehéz szenvedésről kérdezem,
nagy kegyelmet kérek,
a kán parancsát tudakolom,
az elszaladt lelket keresem.
Arany hajad hadd fogjam meg!
Ezüst hajad hadd fogjam meg!
Ereszd el!

Megkérdezik tőle, hogy miért jött.

A szenvedésről kérdezzem,
a kán parancsát tudakoljam,
nagy kegyelmet kérjek,
az elszaladt lelket keresem.
Az ember fia beteg, ifjú húsa szakad,
lábikrája sorvad,
kerek feje forog körbe,
hadd jöjjön vissza a földre!

A sámánasszonyt végül beeresztik. A sámánasszony italáldozatot mutat be Erliknek.

Erlik atyám, örök kánja,
arany hajad hadd fogjam meg!
Hogy az elszaladt lélek visszatérjen,
azért jöttem.

Az áldozatot háromszor megismétli, kéri Erliket, hogy igyon az ajándékból. Erlik kérdezi:

Melyik vidékről jöttél?

A sámánasszony ijedséget színlel, majd ezt válaszolja:

Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem.
Barcsin kántól nem jöttem,
Kán Altajból nem jöttem.

Erlík kérdezi:

Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Kán Altajból nem jöttem,
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem.

Erlík ismét kérdezi:

Ene-Moncsijtól jöttél-e,
Kán Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Barcsin kántól jöttem,
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem,
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,
Ene bégtől jöttem,
csödör sörényes Ana bégtől jöttem.

A sámánasszony hét (ha a beteg asszony) vagy kilenc (ha férfi) csésze italáldozatot mutat be Kakir atyának, a főisten, Ülgen rokonának, majd így szól:

Hét csésze, egyforma csésze:
Te magad lakjál jól!
Az elszökött lélek lakjon jól!
Küld vissza Orcsik-dzsabiba,
Alakancsi erdő felé küldd,
az ember lelkét Alakancsi Ak-dzsánhoz küldd,
parancsoddal szabadítsd meg!

Szirga sámánasszony, Kazsa kumandi falu, Altaj Határterület, 1964. Diószegi Vilmos gyűjtése

Kőemberek (*balbal*) a sztyeppén

Belső-Ázsia szerte (Tuva, Altaj, Hakaszia, Mongólia, Kazaksztán, Kirgizsztán) számos vidéken találunk a pusztákon és hegyi fennsíkokon úgynevezett ótörök kőembereket (régii török nevén *balbal*), amelyek funkcióját sokáig nem értették pontosan a kutatók. A kőemberek ugyanis nem síremlékek, mert a közelükben sosem találunk eltemetett csontokat. Mára elég biztosan állíthatjuk, hogy ezeket a halott lelkének pusztában végzett búcsúztató szertartásán – a negyvenedik napi halotti toron – állíthatták mint egyfajta halotti bálványt (*tul*). A kőbálványok kezükben egy kis csészét tartottak, amelyben a halotti tor ételét vitték szimbolikusan magukkal. A kirgizek körében egészen a 20. századig szokásban volt egy fából készített, amelyet a halotti torokon állítottak fel, és a gyászoló asszony a szertartás után a nemezházába vitte, ahol egy évig magánál tartotta. Ezen idő alatt a gyászoló asszony a *tul* közelében maradt, a nemezház környékét sem hagyhatta el. Egy év elteltével a *tul*-bábút kivitték a pusztába és ott helyezték el. A kőbabák állításának szokása Dél-Szibériában mára feledésbe merült, de az emberek mai napig etetik ezeket a szobrokat, ételáldozatokat mutatnak be nekik, és a szájukat zsírral kenik be, áldást kérve a halott ősök szellemeitől. Ez is jól mutatja, hogy a kőemberek a szellemvilágba induló halott szellemét megjelenítő kultikus szobrok. Az egyszerűbb embereknek fából készítették szellembúcsúztató bábukat, míg a gazdagabb, híresebb embereknek az ótörök korban (6–8. század) szokásban volt a kőbabák állítása.

KŐEMBER. 1998. NYUGAT-TUVA, KARA-HÖL.
FOTÓ: SOMJAI KARA DÁVID